

בין יציבות למהפכה:

עשור לאביב הערבי

עורכים: אלי פודה ואון וינקלר

Elie Podeh and Onn Winckler (editors)

Between Stability and Revolution
A Decade to the Arab Spring

עריכת לשון:
בני מזרחי

סדר:
טל בריאון

מסת"ב: 978-965-7791-59-2

© כל הזכויות שמורות

ת"ד 43092, ירושלים 9143002

טל' 02-6540578; פקס 02-6511650

דוא"ל: carmel@carmelph.co.il; אינטרנט: www.carmelph.co.il

תשפ"א/2021

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	הקדמה
	פתח דבר: זהות, חברה אזרחית ומדינת־לאום – מבט השוואתי
9	שלמה אבינרי
	1. מבוא: מבט היסטורי על יציבותן של מדינות ערב
16	אלי פודה ואון וינקלר
	חלק א: היבטים פוליטיים־כלכליים־חברתיים אזוריים
	2. מן הדִּוְלָה המסורתית אל המדינה המודרנית: המעבר שלא נשלם
39	שמעון שמיר
	3. המדינה ונאמני האסלאם לאחר עשור של "אביב ערבי"
49	אוריה פורמן
	4. היש עולם ערבי? על זהות ופוליטיקה במרחב הערבי החדש
61	אלי פודה
	5. התקווה שהכזיבה: הכישלון בבניית סדר כלכלי־חברתי־דמוגרפי חדש במרחב הערבי
87	און וינקלר
	6. עננים שחורים באופק: השלכות ירידת תפקיד הנפט על יציבות משקי הנפט הערביים
115	יוסי מן
	חלק ב: עשור לאביב הערבי: מקרי חקר
	7. תוניסיה: בין ההצלחה של מהפכת 2011 לאתגרי המציאות
137	דניאל זיסנוויץ
	8. האוטוריטריות החדשה במצרים: יציבות ושבריריות בתקופת עבר אלי־פתאח א־סיסי
160	בשמת יפת ולימור לביא
	9. סוריה: ניצחונה של המדינה והשושלת
182	אייל זיסר

	10. לבנון: חולשה מובנית, ריבונות היברידית והישרדות?
199	אשר קאופמן
	11. הפרדוקס הירדני: אתגרים אזוריים ופנימיים מול יציבות שלטונית
223	רוגן יצחק
	12. מחאה, משטר, חברה וזהות לאומית בעיראק החדשה
249	רוגן זיידל
	13. מדינה כורדית עצמאית או חלומות במסופוטמיה?
269	עפרה בנג'ז
	14. מורל מזרח-תיכוני אחר: יסודות היציבות של איחור
	האמירויות הערביות
295	מורן זגה
	15. ערב הסעודית: מ"הסדר הפייצלי" ל"סדר המוחמד"י?
315	ברנדון פרידמן ואון וינקלר
	16. מרוקו: תסיסה חברתית לצד יציבות פוליטית, לפחות בינתיים
342	ברוס מדי-וויצמן
	17. החלום ושברו והמדינה שאיננה: הכישלון הפלסטיני במימוש
	יעד הריבונות והעצמאות
362	קובי מיכאל ומיכאל מילשטיין
	18. סיכום ומסקנות
387	אלי פודה ואון וינקלר
408	על המחברים
415	מפתח השמות והעניינים

החלום ושברו והמדינה שאיננה: הכישלון הפלסטיני במימוש יעד הריבונות והעצמאות

קובי מיכאל ומיכאל מילשטיין

1. מבוא

הרשות הפלסטינית (הרש"פ), שהוקמה במאי 1994 מכוח הסכמי אוסלו, הייתה אמורה להיות התשתית להקמת מדינה פלסטינית עצמאית. למרות שלרש"פ אין מעמד רשמי בתהליך המדיני ואש"ף נותר הישות הפלסטינית הרשמית שעמה מנהלות ישראל והקהילה הבינלאומית את התהליך המדיני, עד מהרה היא הפכה לגורם בעל ההשפעה הרבה ביותר במערכת הפלסטינית במקביל להיחלשות מעמדו של אש"ף, שלמעשה התמזג בתוך הממשל החדש ומהווה את הבסיס הלגיטימי לעצם קיומו.

ראשיתה של הרש"פ בתקוות גדולות ואחריתה באכזבה רבת, לפחות לעת עתה. במהלך שנות קיומה נכשלה הרש"פ בהשגת שתי מטרותיה העיקריות: סיום הכיבוש ובניית מדינה. אמנם, מוסדות פלסטיניים הוקמו והממשל הפלסטיני מספק שירותי חינוך, בריאות ורווחה לאוכלוסייה, אך באופן כללי רמת התפקוד המוסדי שלה נמוכה. הרשות מתאפיינת בכשלים תפקודיים, בשחיתות, בנפוטיות ובחוסר יעילות והיא נעדרת תמיכה ציבורית רחבה.¹ יתרה מכך, הרש"פ אינה מצליחה לממש את המונופול על הפעלת כוח, הן אל מול מיליציות חמושות בגדה המערבית (בעיקר במחנות הפליטים שבצפון השומרון),² ובעיקר נוכח אוברן אחיזתה ברצועת עזה לאחר שגורשה משם על ידי חמאס ביוני 2007. מאז, ולמרות מאמצי ההתקרבות בין חמאס לפת"ח, הפיצול שריר וקיים ומתמסד בהדרגה כאשר פיוס אמיתי כלל לא נראה באופק.³ כך, הפלסטינים ממשיכים

1 Khalil Shikaki, *Index PSR Polls*, Palestinian Center for Policy and Survey Research

2 כך, למשל, במרס 2017 נהרג שוטר פלסטיני במהלך חילוץ אש במחנה הפליטים בשכם. דאו וואלה, 20 במרס 2017.

3 יוחנן צורף וקובי מיכאל, מאמצי הפיוס חמאס-פת"ח: סיכום שית (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי אוניברסיטת תל-אביב, 15 באוקטובר 2020).

להתרחק ממימוש יעד העצמאות והריבונות שעמד בראיתם ובחזונם ביסוד תהליך אוסלו.

במובנים רבים, ניתן לאפיין את הרש"פ כישות מדינתית כושלת. אמנם, כישלון מדינתי הוא לעולם יחסי ובהשוואה למדינות ערביות רבות, בעיקר לאחר עשור של טלטלה, תפקודה של הרש"פ הוא ברמה גבוהה יותר. אולם, בחינת תפקודה של הרש"פ על פי 12 המדדים המקובלים באינדקס המדינות הכושלות מצביעה על כישלון מדינתי ברמה גבוהה.⁴

למרות הבחירה בנתיב ההסדרים המדיניים, שאת ניצניה ניתן למצוא כבר בהצהרת העצמאות הפלסטינית (1988),⁵ לא השכילה ההנהגה הפלסטינית לממש את תהליך המעבר מתנועת שחרור מהפכנית להתמסדות ובניית מדינה. הכישלון בטרנספורמציה המתחייבת בין שני מצבייסוד אלו בא לידי ביטוי באופן התנהלותו של ערפאת מתחילת תהליך אוסלו ועד למותו. כך, למשל, הוא בחר להפעיל טרור נגד ישראל במקביל לתהליך המדיני שניהל, וזאת לצד חוסר טיפוח תרבות שלום ומניעת הסתה כתנאים הכרחיים להכשרת הלבבות של הציבור הפלסטיני להתפייסות עם ישראל. גם יורשו, מחמוד עבאס (אבו מאזן), נשיא הרש"פ, יו"ר אש"ף ויו"ר הפת"ח מאז ינואר 2005, לא פעל לטיפוח תרבות שלום וקָשָׁל באיחור השורות בקרב הפלסטינים, במיוחד ביצירת פיוס בין החמאס לפת"ח.

למרות הסתייגותו של אבו מאזן משימוש בטרור כאסטרטגיה במאבק נגד ישראל, הוא התקשה לחצות את הרוביקון כשבחר שלא להשיב בחיוב להצעת אהוד אולמרט, ראש ממשלת ישראל, בשלהי תהליך אנאפוליס (2008). מאז שעלה נתניהו לשלטון ב־2009, העדיף אבו מאזן את הגישה לעומתית, כלומר בינאום הסכסוך ודחיית יוזמה אמריקאית נוספת שאותה הוביל מזכיר המדינה, ג'ון קרי. בהמשך, בעקבות החלטת הנשיא טראמפ להעביר את השגרירות האמריקאית לירושלים (מאי 2018) ופרסום תוכנית המאה (ינואר 2020), הוא אף הביא לקרע חריף עם הממשל האמריקאי, דבר שגרר ירידה חדה בהיקף הסיוע הכספי האמריקאי לרש"פ ולאונר"א.

בכל אלו היה כדי לקבע את מהותו של אותו עשור (2009–2019) כ"עשור אבוד" שלא רק שהוא לא קידם את היעדים הלאומיים הפלסטיניים, אלא אף הסיג אותם לאחור. גם אם ניתן להסביר חלק מהבחירות האסטרטגיות של ההנהגה הפלסטינית בהתנהלות

4 Kobi Michael and Yoel Guzansky, "The Dangers of Failing Middle East States", *Middle East Quarterly*, Vol. 25, No. 2 (Spring 2018), pp. 6-8. ראו בהקשר זה גם: קובי מיכאל ויואל גוזנסקי, המרחב הערבי בנתיב הכישלון המדינתי (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל-אביב, 2016), עמ' 111–119.

5 בעת כינוס המועצה הלאומית הפלסטינית כאלג'יר ב-15 בנובמבר 1988.

הישראלית או האמריקאית שתרמו להנצחת המבוי הסתום והקיפאון המדיני, עדיין לא ניתן לשחרר את ההנהגה הפלסטינית מחלקה שלה באוברנו של העשור. פרק זה מתמקד בניתוח הסיבות שהובילו את הרש"פ לכישלון המדינתי ולשברו של חלום העצמאות. לאחר הצגת הטיעון המרכזי, הפרק עוסק במשבר שבו נתונה הרש"פ מאז מחצית העשור הראשון של המאה ה-21 ולאחר מכן בסיבות ההיסטוריות, המבניות, התרבותיות והפוליטיות שהפכו את הרש"פ לישות מדינית למחצה כושלת. חלקו השלישי של הפרק בוחן את מידת הלגיטימציה לה זוכה הרש"פ (ולצרו ממשל חמאס הפועל באופן נפרד ברצועת עזה) ואת מידת תפקודה, בראש ובראשונה בשאלה האם היא יכולה בכלל להיחלץ מהמשבצת של ישות מדינית למחצה כושלת. הפרק חותם בהתייחסות לשאלה מה יכול או מה צריך לקרות כדי להבטיח סיכוי כלשהו להקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, ולא פחות חשוב מכך, גם מתפקדת ברמה סבירה לפחות.

2. כישלון הרש"פ: מבט היסטורי

נדמה כי אין חולק שהרש"פ, עד כה לפחות, כשלה בתפקידה. מאז הקמתה לא הצליחה ההנהגה הפלסטינית להוביל תהליכי בניין מדינה. אמל ג'מאל טען ב-2001, שבע שנים לאחר הקמת הרש"פ, שתהליך הבחירות שאומץ ברשות לנשיאות ולפרלמנט ובו הוחל ב-1996, לא יכול היה להסתיר את העובדה שהרשות נשלטה באמצעות מוסדות לא-פורמליים שבמידה רבה חיזקו את השלטון האוטוריטרי של ערפאת.⁶ יתרה מזו, האינתיפאדה השנייה שפרצה בספטמבר 2000 הביאה לפגיעה קשה ברש"פ עד כדי ריסוקה כמעט בגין מעורבותה בטרור. המאמץ לשיקומה נתקל בקשיים רבים, בעיקר לאחר הפסד הפת"ח בבחירות 2006, הקמת ממשלה בראשות אסמאעיל הניה והפיצול בין רצועת עזה לגדה המערבית בעקבות השתלטות צבאית של החמאס על רצועת עזה.

הפיצול בין הרש"פ לחמאס רק הלך והתעצם במהלך העשור האבוד כאשר הזירה הפלסטינית הפכה בפועל לחלק מהמאבק על הגמוניה אזוטרית: החמאס משתייכת למחנה האחים המוסלמים, בעוד הרש"פ רואה עצמה חלק מהמחנה הסוני הפרגמטי. בסיום העשור השני של המאה ה-21 מתקיימות להן שתי ישויות פלסטיניות מקבילות, ולא פחות חמור מכך – עוינות זו את זו.

6 Amal Jamal, "State-Building, Institutionalization and Democracy: The Palestinian Experience", *Mediterranean Politics*, Vol 6, No. 3 (Autumn 2001), pp. 1-30; Hillel Frisch, *Countdown to Statehood: Palestinian State Formation in the West Bank and Gaza* (Albany: SUNY Press, 1998), pp. 147-153

תהליך היחלשותה של הרש"פ הואץ לאחר ההתנתקות של ישראל מרצועת עזה שהושלמה בספטמבר 2005. היה זה אמנם מהלך ישראלי חד-צדדי, אך ביצועו תואם עם הרש"פ שמצדה כשלה בהתמודדות מול החמאס על מימוש השליטה ברצועה. תהליך ההיחלשות של הרש"פ נמשך גם בגין הנתק עם ישראל מאז נבחר נתניהו ב-2009 לראשות הממשלה. נתק זה מקורו בכך שאבו מאזן דרש לחדש את המשא ומתן מהנקודה בה הופסק בשלהי כהונת ממשלת אולמרט. דרישה זו, כאמור, נדחתה על הסף על ידי נתניהו.

מינויו של סלאם פיאר לראש ממשלה ביוני 2007 בישרה על שינוי ברשות. בהובלתו, אושרה תוכנית הממשלה לשנים 2009-2011 שכונתה "סיום הכיבוש, הקמת המדינה". מטרת התוכנית הייתה לחזק את היסודות המוסדיים של הרש"פ כך שתהפוך לישות מדינתית.⁷ מכל מקום, עם סיום התוכנית לשנים הללו הושקה תוכנית פיתוח לאומית לשנים 2011-2013 שכותרתה: "הקמת המדינה ובניית העתיד". התוכנית יעדה להמשיך וליישם את הרפורמות ואת מאמצי הבנייה והפיתוח שהוחל בהם בתוכנית הקודמת, וכן לפעול בתחומים נוספים שעתידיים להתרחב עם הקמת המדינה המתוכננת.

כד בבר, אבו מאזן פעל לקדם את המדינה הפלסטינית במישור הבינלאומי. לשם כך, בספטמבר 2011 הוא פנה לאו"ם בבקשה לקבל הכרה במדינת פלסטין ולזכות בחברות מלאה בארגון. הצלחתו הייתה חלקית, משום שהעצרת הכללית של האו"ם קיבלה בנובמבר 2012 את הרש"פ במעמד של מדינה משקיפה שאינה חברה (מעמד רומה לזה של הוותיקן). בפועל, הרש"פ רשמה הישגים בכמה תחומים ומתפקדת מזה שנים כשלטון מדינתי, בעיקר בהקשרים הפנימיים. התחומים הבולטים בהקשר זה הם אכיפת חוק וסדר, הפעלת מערכת משפט, עידוד פיתוח כלכלי ואספקת שירותים בסיסיים, בעיקר בתחומי הבריאות והחינוך. ואולם, הרש"פ כשלה בפיתוח מקורות תעסוקה מקומיים יצרניים מחוץ למגזר הציבורי – ולפיכך בייצור מקורות הכנסה מקומיים שאינם תרומות, סיוע-חוץ ותעסוקה במשק הישראלי.⁸ רבים במדינות המערב, ואף בישראל, תלו תקוות רבות בפיאר: ראו בו איש חזון שיצליח להקים יסודות מדינתיים ברש"פ.⁹

7 על האסטרטגיה של פיאר להקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, ראו: Palestinian National Authority (PNA), *Palestine: Ending the Occupation, Establishing the State: Program of the Thirteenth Government*, August 2009.

8 אפרים לביא ויצחק גל, "הקדמה", בתוך אפרים לביא ויצחק גל (עורכים), "פלסטין – המדינה שבדרך? (תל-אביב: מרכז תמי שטינגמן למהקרי שלום, 2012), עמ' 12-13; אפרים לביא, "בנין המדינה הפלסטינית מלמטה: הערכת ההישגים והאתגרים בתוכניות הפיתוח", בתוך לביא וגל (עורכים), "פלסטין – המדינה שבדרך", עמ' 17-45.

9 ראו למשל: Ben Birnbaum, "The Visionary", *The New Republic*, 4 May 2012.

ואולם, הרחתו של פיארד על ידי אבו מאזן ב־2013 הביאה לסיום תהליך זה. הסיבה העיקרית לסילוקו הייתה "הצלחת היתר" שלו; במילים אחרות, ההנהגה הפלסטינית הוותיקה חששה ממדיניותו של פיארד שזיכתה אותו בפופולריות רבה בציבור הפלסטיני ושעלולה הייתה להוביל לכיתוק ההנהגה הוותיקה מעטיני השלטון שאליהם נצמדו מאז הקמתה.

הרחת פיארד והקמת ממשלות טכנוקרטים, לצד המשברים שחוותה הרש"פ מבית (הפיצול בין רצועת עזה לגדה המערבית, המציאות הכלכלית הקשה והמשבר המשילותי המתמשך) ומחוץ (מבוי סתום בתהליך המדיני מול ישראל), האיצה את שחיקת הלגיטימציה של הרש"פ, במיוחד של העומד בראשה. חלק ניכר מהציבור הפלסטיני מאס בהתנהלות הרש"פ ובחוסר יכולתה להביא לשיפור באיכות החיים של אזרחיה וגילה ספקנות רבה לגבי יכולתה להוביל למימוש היעדים הלאומיים.¹⁰ ספקנות דומה בהקשר זה מקננת בציבור הפלסטיני גם בנוגע להנהגת החמאס.

נרמא כי אין חולק על כך שההנהגה הפלסטינית כשלה בהכנת התהליכים האזוריים, במיוחד בהבנת השינויים במדיניות הממשל האמריקאי ביחס למזרח התיכון בכלל ולמקומו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בזירה זו בפרט. הרש"פ קלעה עצמה למשבר מדיני וכלכלי מתמשך והתבצרה בעלבונה מפני ישראל. עור כשלה הרש"פ בהבנת השינוי העובר על מדינות ערביות מרכזיות שהחלו להפגין לאות מאי פתרונה של הסוגיה הפלסטינית וחלק מהן אף ביכרו את הנורמליזציה עם ישראל על פני המשך הצבת פתרון הבעיה הפלסטינית כתנאי מקדים ליחסים רשמיים עמה.

הגם של־ישראל תרומה משלה, ולא־מבוטלת, להיחלשות הרש"פ ולקושי המובנה שלה לממש את יעדיה ארוכי הטווח, זו אינה שקולה לכישלון האסטרטגי של ההנהגה הפלסטינית – ואף לא לחוסר יכולתה לבצע את תהליכי הטרנספורמציה המתחייבים מהמעבר מתנועה מהפכנית למדינה. לצד הכישלון בטרנספורמציה זו, ההנהגה הפלסטינית דבקה בנרטיב הר־ממדי תוך הימנעות מהתגמשות נוכח שינויי הנסיבות ותביעה נחרצת למימוש צדק היסטורי אבסולוטי וכשהיא מעודדת אינדוקטרינציה מתמשכת של הציבור הפלסטיני, הסתתו ואי הכנתו להתפייסות עם ישראל (דבר המוצא ביטוי בולט בתוכני מערכת הלימוד הפלסטינית שהיחס בה כלפי ישראל הולך ומחריף לאורך השנים¹¹). באופן פרדוקסלי, הרש"פ, שהוקמה

10 ראו הסקרים שערך חליל שקאקי בנושא מידת הלגיטימיות של ההנהגה הפלסטינית: Khalil

Shikaki, *Index PSR Polls*, Palestinian Center for Policy and Survey Research

11 ארנון גרוס, תכני ספרי הלימוד ומדריכי המורים של הרשות הפלסטינית העוסקים

בסכסוך עם ישראל (עדכון על בסיס הספרים שיצאו לאור ב־2019), מרכז המידע למודיעין

ולטרור על שם האלוף מאיר עמית, 9 בספטמבר 2020 [https://www.terrorism-info.org.il/app/uploads/2020/09/H_22120.pdf]

כפלטפורמה למימוש העצמאות ולהקמת המדינה הפלסטינית, הרפכת לפלטפורמה לריסוק חלום העצמאות הפלסטינית.

3. הרש"פ: ממשבר למשבר

נקודת השבר המשמעותית הראשונה של הרש"פ הייתה האינתיפאדה השנייה, אז היא עמדה בפני איום אמיתי של פירוק כאשר ישראל, בתגובה לרצף פיגועי ההתאבדות, למעורבות של מנגנוני הביטחון הפלסטינים בטרור ופרשיית אוניית הנשק קארין A,¹² צרה על המוקטעה (המתחם השלטוני) בדמאללה ולא אפשרה לערפאת תנועה חופשית עד ליציאתו בשלהי 2004 לטיפול רפואי בצרפת, שם סיים את חייו.

ניצחון החמאס בבחירות בינואר 2006 והקמת ממשלה בראשות אסמאעיל הניה היוו את המשבר השני. אלו הובילו להתפתחות משבר חריף בין החמאס לפת"ח ששיאו בהשתלטות האלימה של החמאס על רצועת עזה, גירוש הרש"פ משם והיווצרותן של שתי ישויות פלסטיניות נפרדות ומתחרות זו בזו.¹³

ניצחון טראמפ בבחירות בנובמבר 2016 היה המשבר השלישי. שיאו בהחלטת ההנהגה הפלסטינית לנתק מגע מהממשל האמריקאי החדש, לסרב להובלתו את התהליך המדיני ולהוקיעו בפומבי, עד כדי גירופו ממש של הנשיא האמריקאי בסוף אוקטובר 2018.¹⁴ התגובה האמריקאית לא איחרה לבוא, ובכלל זה החלטה על הפסקת הסיוע הכספי לאונר"א ולרש"פ, לצד האצת המאמצים לקידום תוכנית מדינית בלא התייעצות עם הפלסטינים, שאחריתה נרמול היחסים בין ישראל לבין ארבע מדינות ערביות בגיבוי סעודי ומצרי.

סירובו של אבו מאזן לקיים בחירות לפרלמנט ולנשיאות (האחרונות נערכו ב־2006; בחירות נוספות תוכננו להיערך במאי 2021), לצד העובדה שהקרנציה אשר לה נבחר כנשיא הסתיימה כבר ב־2009 וכישלונם בהובלת תהליכי בניית מדינה תוך הנצחת דפוסי שחיתות שלטונית ואישית, כל אלה הובילו לשחיקה דרמטית בתמיכה הציבורית בו. למעשה, מזה כמה שנים שסקרי דעת קהל מצביעים

12 קארין A היא אונייה שנשאה נשק שהיה מיועד לפלסטינים וצה"ל עצר אותה בסמוך לשארם אישייה' ב־3 בינואר 2002 במסגרת מבצע תיבת נוח.

13 קובי מיכאל ואורי דקל, "הסכם הפיוס הפלסטיני: בין מלאכת פלסטר להזדמנות לשינוי", מבט על, גיליון 548, 12 מאי 2014.

14 אבו מאזן קילל את טראמפ: "יחרב ביתו, לא נקבל את עסקת המאה", ישראל היום, 28 אוקטובר 2018.

על רוב מוצק של כשני שליש מהפלסטינים הדורשים את התפטרותו.¹⁵ השחיקה ברמת התמיכה והלגיטימציה אשר להן זוכים אבו מאזן כנשיא והרש"פ כישות מקשים על ההנהגה הפלסטינית לגייס את הציבור הפלסטיני למחאות המוניות ולמאבק עממי נרחב נגד יוזמות ישראליות, כדוגמת הסיפוח,¹⁶ "תוכנית המאה" ותהליכי הנורמליזציה של ישראל עם העולם הערבי.¹⁷

הסכמי אברהם¹⁸ יצרו מציאות חדשה באשר לכוחם ולמעמדם של הפלסטינים במרחב המזרח-תיכוני. הפרדיגמה המסורתית שנשענה על עקרונות היוזמה הערבית, ובבסיסה שהתנאי הראשוני לכל נורמליזציה של מדינות ערביות עם ישראל הוא יישוב הסכסוך עם הפלסטינים, התרסקה. ההנהגה הפלסטינית מצאה עצמה במבוכה כשהיא חשה נבגדת על ידי אחיותיה הערביות ומוצאת עצמה נדחקת מהמחנה הסוני הפרגמטי אל מחנה האסלאם הפוליטי המובל על ידי טורקיה וקטא. בייאוש, הכריז מוחמד אשתיה, ראש הממשלה הפלסטיני, כי נוכח קריסת האסטרטגיה הפלסטינית, שני הצדדים נידונים לגלוש לתרחיש המדינה האחת, אם כי הוא הבהיר שהמאזן הדמוגרפי נוטה כבר עתה לטובת הפלסטינים וצפוי לשחק לטובתם עוד יותר בעתיד.¹⁹

את התהליכים וההתפתחויות בזירה הפלסטינית חשוב לנתח גם כהשתקפות של תהליכים במרחב המזרח-תיכוני. המאבק בין צידים ומחנות על הגמוניה אזורית נוגע גם לזירה הפלסטינית. השחקנים המובילים את הכוחות השונים רואים בזירה הפלסטינית עוד מרחב פעולה ואת חלק מהשחקנים בה בחזקת שלוחים (Proxies). את החמאס, הענף הפלסטיני של האחים המוסלמים, ניתן לזהות כחלק מציר האסלאם הפוליטי, כאשר הרש"פ מזוהה עם המחנה הסוני הפרגמטי שבהובלת מצרים, ערב הסעודית ומדינות המפרץ. הג'האד האסלאמי הפלסטיני, למרות היותו ארגון סוני, הוא שלוח מובהק של מה שמכונה "מחנה ההתנגדות" המונהג בידי איראן המובילה את הציר השיעי הרדיקלי. לפיכך, הזירה הפלסטינית רוויה בשחקנים אזוריים ובינלאומיים המייצגים אג'נדות ואינטרסים שונים. למעשה, היוצרות התהפוך: הפלסטינים הפכו משחקן פוליטי מרכזי שהחזיק באופן בלעדי

15 Khalil Shikaki, *Index PSR Polls*, Palestinian Center for Policy and Survey Research

16 רניאל סיריוטי, "כישלון של רג'וב? הסיפוח לא מעניין את הפלסטינים", ישראל היום, 13 יולי 2020.

17 תגובות פלסטיניות ראשונות לעסקת המאה, מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלון מאיר עמית, 3 פברואר 2020.

18 הסכמי אברהם הם הסכמים לכינון נורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות הערביות, בהחלף וסודאן שנחתמו ב-2020 בתיווכה של ארצות הברית.

19 ערב 48, 9 בנובמבר 2020 [<https://www.arab48.com>]

את המפתח לנרמול היחסים בין ישראל למדינות ערב, לשחקן שולי שהשחקנים האחרים או עושים בו שימוש או שהם כלל אינם מתייחסים אליו.

משבר הקורונה לא רק שהביא לשחיקה נוספת בחשיבות הנושא הפלסטיני בסדר היום האזורי והבינלאומי, אלא שהוא כפה גם מצוקה כלכלית-בריאותית על הפלסטינים. הציבור הפלסטיני, הכורע תחת הנטל, התקשה בחלק גדול מהזמן להבין את התנהלות הרש"פ, ובעיקר את יעריה. ביטויים מובהקים לנתק בין הרש"פ לאזרחים הם ההתעלמות של האזרחים מהנחיות הרש"פ בכל הנוגע להפסקת העבודה בישראל ובמתחלוליות (בעת קיומו של הנתק בין ישראל לרש"פ בין מאי לנובמבר 2020), לצד פנייה ישירה לרשויות הישראליות לצורך הסדרת היתרי עבודה והיתרים אחרים תוך עקיפתה של הרש"פ. ואכן, טרם סיום המשבר בין ישראל לפלסטינים, ניכרה היחלשות במידת האחיזה והתפקוד של הרשות, וכפועל יוצא גם פגיעה במעמדה בקרב הציבור.²⁰ ביטוי מובהק לערעור השליטה של הרש"פ באוכלוסייה הוא שמחוז חברון, המאוכלס ב-40% מתושבי הרש"פ, מתנהל באופן אוטונומי למדי על ידי המשפחות הגדולות באזור.²¹

גם לאחר שהמשבר הסתיים ממשיכה הרשות להתמודד עם קשיים עמוקים בהקשרי הקורונה, ובראשם קושי להתמודד עם התפשטות המגפה בשטחי הרש"פ (במיוחד במהלך הגל השני), שיעור ציות ציבורי נמוך יחסית, ובמיוחד החשלויות החמורות של הקורונה במישור הכלכלי (שיעור אבטלה גבוה, מספר רב של עסקים קטנים ובינוניים שקרסו, התרחבות היקף המשפחות המצויות מתחת לקו העוני וצמצום של ממש בתוצר²² וכוח הקנייה של הציבור).

באחרונה נקלעה הרש"פ למשבר אסטרטגי נוסף שהעיד על בעיות היסוד המחרפות בקרבה. המדובר בבחירות הכלליות שנקבעו להתקיים במאי 2021, אולם נדחו (ובעצם בוטלו) בידי אבו מאזן כחורש לפני קיומן. זאת, על רקע חששה העמוק של הרש"פ מתבוסה שהיא עלולה לנחול מול החמאס שתביא לחזרת התקדים של בחירות 2006, והפעם תוך כיסוס אחיזה של החמאס בגדה המערבית לקראת השתלטות על המערכת הפלסטינית כולה.

מסתבר שאבו מאזן קידם בסוף 2020 את הבחירות מתוך רצון לקצור הישגים

20 דני זקן, "מסלול עוקף רשות: ישראל מסייעת לפועלים הפלסטינים לקבל היתרי כניסה ועבודה", גלובס, 3 יוני 2020.

21 "תג'אר אל-ח'ליל ובית לחם יחתג'ין עלא אל-ע'לאק אל-שאמל בסבב כורונא... וסח'ריה מן אסת'נאא' ראמאללה", alaraby.co.uk, 9 בדצמבר 2020.

22 לפי דוח הבנק העולמי שפורסם בתחילת 2021, התוצר הפלסטיני ב-2020 ירד ב-11.5%. לפרטים אודות דוח הבנק העולמי ראו: אלי אופיר, דו"ח הבנק העולמי: הכלכלה הפלסטינית במצב קשה, התמ"ג ירד ב-11.5% ב-2020 [https://www.funder.co.il/article/116147]

אסטרטגיים מבית ומחוץ (שיפור דימויו בעיני הציבור הפלסטיני והממשל החדש בווינגטון), מבלי שהתכוון הלכה למעשה לממשן. הוא פעל מתוך הערכה כי ייבלם בידי ישראל או שייתקל במכשולים מצד חמאס אשר יגרמו לסיכול הבחירות ויאפשרו לו להטיח בזרם האסלאמי את האשם לכישלון הבחירות. בפועל התרחשה דינמיקה שהייתה מנוגדת להנחות היסוד של אבו מאזן: החמאס הסכים לכל תנאיו, ישראל שמרה על עמימות וסירבה להכריז בגלוי על התנגדותה לקיום הבחירות בירושלים שהוגדרה תנאי למימושן על ידי הרש"פ, גורמים בתוך הפת"ח ובראשם ג'בריל רג'וב הפגינו מוטיבציה לקידום הבחירות (האחרון רואה בהן קרדום לחציבת דרכו לירושת אבו מאזן), והזירה הבינלאומית והערבית שהייתה ממוקדת בטרדות אחרות לא פעלה על מנת לבלום את המהלך.

לאורך זמן, מצבה האסטרטגי של הרש"פ הורע: התגלעו מחלוקות קשות בתוך הפת"ח שגרמו לפיצולה בין שלוש רשימות (תומכי אבו מאזן, מחמד דחלאן ומראון ברע'ות'), ומנגד חמאס הציגה אתגרות שורה, פעלתנות ומוטיבציה גבוהה. נוכח הצעירה הוודאית לקראת כישלון, החליט אבו מאזן על דחייה תוך שימוש בחוסר היכולת לקיים את הבחירות בירושלים כ"עילה".

פרשת הבחירות הציפה, כאמור, בעיות יסוד ברש"פ אשר עלולות לצוץ ביתר שאת ב"יום שאחרי" אבו מאזן, ובראשן חולשה עמוקה של הפת"ח ומנגד עוצמה ציבורית ופנימית של החמאס; היעדר אסטרטגיה ותהליך קבלת החלטות משובש בצמרת הפלסטינית המתעלים את הרש"פ פעם אחר פעם למהלכים שמשקפים פער עצום בין היעדים לתוצאות בשטח; ורפיון בקרב בכירים בצמרת הפלסטינית, דוגמת חוסיין א'שייח' (השר לעניינים אזרחיים) ומאג'ד פרג' (מפקד המודיעין הכללי), שלוטשים עיניהם לכיסאו של אבו מאזן, אולם נכשלו ביכולת לבלום את הבחירות שהיו עלולות לקלוע את הרש"פ למשבר אסטרטגי חמור.

לבסוף, ברור לכולם כי ימיו של אבו מאזן כראש הרש"פ הולכים ואוזלים, הן מפאת גילו והן בשל חוסר תפקודו. הטוענים לכתר כבר נערכים "ליום שאחרי" באמצעות בניית מיליציות חמושות.²³ בהיעדר מנגנון מוסכם לתהליכי בחירת המחליף, עלולה היריבות שבין הטוענים לכתר להתפתח לכדי מלחמת אזרחים.

4. הגורמים לכישלון הרש"פ

הגם שמאז הקמתה הרש"פ התמודדה עם שורה ארוכה של משברים חיצוניים שהשפיעו על תפקודה, מצבה הנוכחי העגום הוא בעיקר תולדה של גורמים פנימיים. להלן המרכוזים שבהם:

23 אמיר כוחבוט, "אבו מאזן ויריבו מתכוננים לקרב על עתיד הרשות", וואלה, 7 נובמבר 2020.

4.1. הכישלון הפוליטי-מדיני

ערפאת, שהגדיר עצמו כנשיא הרש"פ, לא ראה בעיצוב הרש"פ כרשות מבצעת יעד מרכזי. הוא המשיך להתמקד בתהליך המדיני ובסוגיות הפוליטיות כשאת תשומת הלב העיקרית בכל הנוגע לרש"פ עצמה הקדיש רווקא למנגנוני הביטחון. אלא שגם במקרה זה הוא בחר לדבוק במשנתו האסטרטגית עוד מימי אש"ף של טרום הסכמי אוסלו: בניגוד למתחייב מהסכמי אוסלו, כבר בראשית ימיה של הרש"פ הוא הפעיל לא פחות מ-17 מנגנוני ביטחון (במקום שישה בלבד המותרים על פי ההסכמים) בשיטת הפרד ומשול וזאת כדי למנוע מגורם אחד לצבור יותר מדי כוח.²⁴ את השליטה במנגנונים אלה הוא השיג באמצעות שליטה מוחלטת בתקציביהם ובאמצעות ניהול הפוליטיקה הארגונית על בסיס נאמנויות אישיות וטיפול היריבויות בין ראשי המנגנונים השונים שכל אחד מהם שיחר לפתחו כדי להשיג משאבים והשפעה.

כדי להבטיח את שליטתו המוחלטת במערכת הפוליטית, ערפאת הקפיד להיות מעורב בכל פרט ולאשר כל הקצאה תקציבית. בשיטותיו אלו הוא זרע מבוכה, בלבול, ובעיקר חוסר סדר, והיעדר שיטתיות והיגיון בעבודת הרש"פ. הוא אפשר לשרים ולבעלי תפקידים בכירים להשתלט על משרדיהם באמצעות נפוטיזם ושחיתות שהובילו להתעשרותם האישית, אך בה בעת לנאמנות מוחלטת כלפיו אישית, שכן הם הבינו כי במחיי החלטה הוא יכול להעבירם מתפקידם. למעשה, כבר בראשית ימיה התנהלה הרש"פ כתלכיד של אחוזות פרטיות שבראשן עמדו בעיקר בכירי הנהגת החוץ, זו שהגיעה מתוניסיה וממדינות ערב האחרות בעקבות הסכמי אוסלו. למעט במנגנוני הביטחון, אך מעטים מקרב המקומיים זכו להיות עובדי הרש"פ, שכן משרות המגזר הציבורי נשמרו לאלו שהגיעו מהגולה ולבני משפחותיהם כמובן. למעשה, האזרחים הפלסטינים, במיוחד אלו שהנהיגו את האינתיפאדה הראשונה ושילמו מחיר אישי כבד, הודרו מהמערכת הפוליטית החרשה וגם לא נהנו מפירותיה הכלכליים.

העובדה שלא נבנו מוסדות רשמיים גרמה לכך שפרסונליזם (דהיינו, שלטון המבוסס על אדם) בא על חשבון שלטון המוסדות – שיטה שערפאת קידם על מנת לאפשר לו שליטה בלא מצרים ובלא פיקוח על הרשות.²⁵ במילים אחרות, כתב אמל ג'מאל, הרשות הלכה בעקבות מדינות פוסט-קולוניאליות באזור ובנתה מנגנון בירוקרטי מנופח ומבני שלטון כאילו-מדינתיים (Quasi state).²⁶ יתרה מזו, למרות קיומם של סממנים חיצוניים של דמוקרטיה שנועדו בעיקר לרצות את

24. שאול קמחי, שמואל אבן וג'ורג'ל פוסט, יאסר ערפאת: דיוקן פסיכולוגי וניתוח אסטרטגי (הרצליה: המרכז הבינתחומי, המכון הבין-לאומי למדיניות נגד טרור, 2001), עמ' 9.

25. Jamal, "State-Building", p. 3

26. שם, עמ' 4.

המדינות התורמות, בפועל ערפאת הקים סוג של שלטון אוטוקרטי שלא היה שונה במהותו מהשלטון האוטוקרטי שבמדינות הערביות השכנות.

התבוסה שנחל הפת"ח מהחמאס בבחירות ינואר 2006 והשלמה בגירוש הרש"פ מרצועת עזה ביוני 2007, והפכה את הרש"פ למי שחולשת רק על הגדה המערבית, בעוד רצועת עזה מנוהלת בידי החמאס. פיצול הישות הפלסטינית לשתי ישויות נפרדות ויריבות האיץ גם הוא את תהליכי השחיקה באמון הציבור. ואכן, בימי פקודה, עת ביקשה הנהגת הרש"פ לגייס את הרחוב לצורך מחאה ומאבק עממי נרחב בישראל, או בתגובה למהלכים אחרים כדוגמת התנערות העולם הערבי מהתמיכה בפלסטינים, הציבור הפלסטיני לא נענה לקריאה והמחאות היו דלילות בלבד.²⁷

גם כאשר נרשמה היענות מסוימת במהלך 2015 לאינתיפאדת הסכינים והריסות (פיגועי יחידים באמצעות כלי רכב שדרסו הולכי-רגל), היה זה על בסיס אינדיבידואלי או לכל היותר ברמה של התארגנויות מקומיות וחסינות ולא כמהלך מאורגן של הרש"פ, ובלא התגייסות רחבת היקף של הציבור לרפוס מאבק זה.²⁸ יתרה מזאת, הרש"פ ויחתה את ההתפרצות האלימה כסוג של איום על יציבותה שלה עצמה וחששה מפני הפניית הזעם והתסכול כלפיה ופעלה בשיתוף פעולה עם מנגנוני הביטחון הישראליים לריסון האלימות. במובן זה, הרש"פ נתפסה כמי שמפנה עורף לציבור הפלסטיני וכמי שמבקשת לשמור על שרירותה גם במחיר של פעולה כנגד אזרחיה תוך שיתוף פעולה עם מנגנוני הביטחון הישראליים.

4.2. הכישלון בבניית חברה אזרחית

עם הקמת הרש"פ, החברה האזרחית הפלסטינית הייתה מותשת משש שנות אינתיפאדה ונעדרת מוסדות פוליטיים ייצוגיים. החברה הפלסטינית המשיכה להתבסס על שיוך אזורי, שבטי ומשפחתי. ואולם, הרש"פ לא פעלה לחיזוק החברה האזרחית. למעשה, מימיה הראשונים אף דיכאה את התפתחותם של ארגוני חברה אזרחית דמוקרטית באמצעות רדיפה אחר מבקריה, הגבלת עיתונות חופשית וכמובן הגבלת פעילותם של ארגונים לא-ממשלתיים.²⁹ מאידך, הרש"פ

27 דניאל סיריוטי, "כישלון של רגיון? הסיפוח לא מעניין את הפלסטינים", ישראל היום, 13 ביולי 2020.

28 יוני בן-מנחם, "שנה ל"אינתיפאדת הסכינים", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 5 אוקטובר 2016.

29 Israel and Palestine: Events of 2019, *World Report 2020*, Human Rights Watch אפרים לכיא, הפלסטינים בגדה המערבית: רפואי התארגנות פוליטית תחת כיבוש ובשלטון עצמי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, מרס 2009, עמ' 300-305.

גם לא אפשרה לאזרחיה הפלסטינים, שלא נמנו על הנהגת החוק, להשתלב באופן ראוי ומייצג במוסדות הרש"פ. חולשת החברה האזרחית הפלסטינית לצד מנגנוני הדיכוי שהפעילה הרש"פ, לא אפשרו את פיתוחה של אופוזיציה ראויה ומאתגרת, מה שאפשר להנהגת הרש"פ לקבע ולמסד את דפוסי פעילותה הקלוקלים.

חולשת החברה האזרחית רק החריפה כתוצאה מהזנחת הרש"פ את הפריפריית הגאוגרפיות והפוליטיות. הרש"פ ריכזה את מאמציה במרחב רמאללה שהפכה לבירת הרש"פ בפועל ולמרכז העסקי והתרבותי שלה. המרחבים הגאוגרפים המרוחקים יותר, במיוחד חברון בדרום וג'נין בצפון, התנהלו באופן אוטונומי יחסית, כשהשפעת הרש"פ באמצעות מושליה ומוסדותיה באזורים אלו הייתה שולית בלבד. דפוס זה קבע את המסורת הפוליטית השבטית והחמולתית של החברה הפלסטינית דבר שהקשה על יצירת חברה אזרחית מתקדמת ומלוכדת.³⁰

על אלו נוסף כמובן הפיצול בין רצועת עזה לגדה המערבית שהחייב ביניהן מעולם לא היה הדוק במיוחד. הפיצול הגאוגרפי, שהפך לפוליטי, העצים את ההבדלים הכלכליים-חברתיים-תרבותיים בין שני חבלי הארץ. שנות הפילוג והתבססות שלטון חמאס ברצועה, במהלכן גם כישלון כל מאמצי ההתפייסות בין הצדדים, העמיקו את הייאוש בקרב החברה האזרחית ואת חוסר האמון בשתי ההנהגות הפלסטיניות תוך כדי שחיקת הסולידריות החברתית, או מה שנותר ממנה.

4.3. הכישלון בבניית בסיס כלכלי איתן -

המצוקה הכלכלית, האבטלה והחשש מפני העתיד הפכו לדאגות העיקריות של הציבור הפלסטיני הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה עוד קודם למשבר הקורונה. בניגוד למצב המשק הישראלי שצמח בשיעורים מרשימים בעשור השני של המאה ה-21, לא כך היה המצב ברשות הפלסטינית וברצועת עזה הנתונות בקיפאון כלכלי זה זמן רב.³¹ ב-2019 צמחה כלכלת הגדה המערבית ב-1.15% בלבד – השיעור הנמוך ביותר מאז 2012. ברצועת עזה המצב היה חמור עוד יותר עם צמיחה אפסית ב-2019 לאחר שנתיים של צמיחה שלילית.³² בהינתן קצב גידול האוכלוסייה, הרי

30 אפרים לביא, הפלסטינים בגדה המערבית: דפוסי התארגנות פוליטית תחת כיבוש ובשלטון עצמי, עמ' 306-309. עמיר טאובר, "מי הבוס: השבטים הפלסטינים נגד השלטון המרכזי", הסדרים לחשיבה אזרחית, 21 באוקטובר 2020.

31 על שיעורי צמיחת המשק בגדה המערבית וברצועת עזה קודם לפרוץ משבר הקורונה ראו: ILO (International Labour Organization), *The Situation of Workers in the Arab Occupied Territories* (Geneva, 2019), pp. 7-8.

32 UNCTAD, *Report on UNCTAD Assistance to the Palestinian People: Developments in the Economy of the Occupied Palestinian Territory*, 5 August 2020, p. 2.

שעוד קודם לפרוץ משבר הקורונה, הצמיחה הכלכלית לנפש הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה הייתה שלילית. ראיה למשקל הרב שמייחסים בני הרור הצעיר לבעיית התעסוקה על פני כל סוגיה פוליטית או חברתית אחרת מצויה בסקר דעת קהל שערך מרכז ירושלים למדיה ולתקשורת (JMCC) בספטמבר 2016 בקרב אלף צעירים פלסטינים בני 15–29 שעל פיו 54.5% מהנשאלים הגדירו את בעיית התעסוקה כבעיה המרכזית שעמה מתמודדים הפלסטינים.³³

גורם מרכזי לבעיית התעסוקה ברש"פ הוא שמיום הקמתה היא נסמכה על כספי תרומות ועל כספי הסילוקין (החזרי מס) שגבתה בעבודה ישראל מכוח הסכם פריז (1994).³⁴ כספי הסילוקין מהווים כ-64% מתקציבה השנתי של הרש"פ ואילו כספי התרומות הם כמעט כל יתרת התקציב, כשמקורות הכנסה עצמיים של הרש"פ ממיסוי עסקים ומגביית מס הכנסה מהאזרחים מהווים אחוזים בודדים בלבד מכלל התקציב. שלושת מקורות התעסוקה העיקריים ברש"פ מיום הקמתה נותרו כשהיו:

א. עבודה בישראל ובהתנחלויות. כ-2018, מספרם הכולל של הפלסטינים שעבדו בישראל, על פי נתונים שאספה הלמ"ס הישראלית, היה 108,400.³⁵ עובדים אלו היוו כ-21% מכלל המועסקים בגדה המערבית.³⁶ אם נוסיף את עשרות אלפי הפלסטינים העובדים בישראל בלא היתרי עבודה, כי אז קרוב ל-30% מכלל המועסקים בגדה המערבית ערב פרוץ משבר הקורונה עבדו בישראל או בהתנחלויות.

ב. תעסוקה במנגנוני הרש"פ הפכה למקור התעסוקה הגדול ביותר של הפלסטינים, הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה. עובדים אלו, שמספרם מוערך בכ-160,000, הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה, מהווים כרבע מכלל המועסקים הפלסטינים (כ-60,000 מהם מועסקים במערך הביטחון הפלסטיני שבגדה המערבית).³⁷

33 The JMCC (The Jerusalem Media & Communication Center), Poll No. 88, September 2016 [www.jmcc.org]

34 הסכם פריז נועד להסדיר את הנהלים לגבי אזור מכס אחד ובמסגרתו נקבע כי ישראל תגבה בעבור הרש"פ את המכס ממוצרי הייבוא שייכנסו לשטחי הרש"פ מנמלי ישראל וממערבי הגבול שלה ותעביר את הכספים לידי הרש"פ. להרחבה בנוגע להסכם פריז ראו את הנוסח המלא של ההסכם בפי שפורסם ברשומות הכנסת: <https://www.knesset.gov.il/process/docs/heskemb6.htm>

35 בנק ישראל, דוח בנק ישראל-2019, נספחים, לוח ה'נ"ג-3 (ירושלים, 2019).

36 ILO, *The Situation of Workers in the Arab Occupied Territories*, p. 20

37 שם, עמ' 33; מיכאל מילשטיין, "הכסף שמקדם מציאות של מדינה אחת לשני עמים", *Ynet*, 3 בדצמבר 2020.

ג. אונר"א. מספר העובדים הפלסטינים באונר"א, הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה, מגיע לכדי למעלה מ-30,000, כך על פי נתוני הארגון.³⁸

המצב הכלכלי ברצועת עזה חמור הרבה יותר מאשר בגדה המערבית בשל המגבלות המוטלות על יציאת עובדים לישראל, וזאת כמובן לצד היעדר תשתית תעשייתית ונתק גאוגרפי בשל המציאות הביטחונית שבעטיה נמשך הסגר הביטחוני על הרצועה. החמאס (שנכנסה לנעלי הרש"פ ברצועת עזה) ואונר"א הם המעסיקים המשמעותיים ביותר ברצועה כשחלק גדול מהאוכלוסייה נשען על כספי הסיוע מקטר (בהיקף של כ-30 מיליון דולר בחודש) וסיוע הומניטרי מאונר"א ומארגוני סיוע בינלאומיים אחרים.

המצוקות הכלכליות של הרש"פ החריפו מאוד לאור המשבר בתהליך המדיני עם ישראל, בעיקר לאחר הקרע שנפער בין ההנהגה הפלסטינית לממשל טראמפ ב-2018 שכתוצאה ממנו הפסיקה ארצות הברית את הסיוע הכלכלי לפלסטינים שעמד עד אז על כ-60 מיליון דולר בשנה.³⁹ בסוף אוגוסט 2018 הודיעה מחלקת המדינה כי ארצות הברית תפסיק גם את הסיוע לאונר"א בטענה כי "המורל הכלכלי של הארגון פגום".⁴⁰ ברבות השנים קוצצה גם התמיכה של מדינות ערב העשירות ברש"פ, אולם לצד קיצוץ זה הן הגדילו את סיוען לאונר"א.

המצוקה הכלכלית ברש"פ החריפה מאוד בעקבות משבר הקורונה שאליו נלווה גם המשבר ביחסי הרש"פ עם ישראל (מאי-נובמבר 2020), עת החליטה הרש"פ, בעקבות כוונת נתניהו לממש את תוכנית הסיפוח, להפסיק את התיאום הביטחוני והאזרחי עם ישראל. בנוסף, סירבה הרש"פ לקבל את כספי הסילוקין שגבתה בעבורה ישראל וזאת בשל הדרישה הישראלית מהרש"פ להפסיק את התשלומים החודשיים לאסירים הביטחוניים ולבני משפחות מחבלים פלסטינים שנהרגו. רוח הבנק העולמי צפה במחצית 2020 כי לאור משבר הקורונה הכלכלה הפלסטינית תתכווץ ב-7%–11% ב-2020. עוד צפה הרוח כי הגירעון התקציבי של הרש"פ יגדל מ-800 מיליון דולר ב-2019 לכדי 1.5 מיליארד דולר ב-2020 וכי תחולת

38 ראו הנתונים באתר הבית של הארגון [<https://www.unrwa.org/careers/working-> unrwa] וכן קובי מיכאל ומיכל חטואל-רדשיצקי, 70 שנות אונר"א: עת לרפורמה מבנית ותפקודית, מזכר 199 (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל-אביב, מאי 2020), עמ' 33–38.

39 Glenn Kessler, "Have the Palestinians Received 'More Aid than Any Group in History,'" *The Washington Post*, 8 May 2019.

40 על הפסקת הסיוע לסוכנות ראו: "ארה"ב מודיעה רשמית: מבטלים לחלוטין את הסיוע לפלסטינים פלסטינים", *ynet*, 1 בספטמבר 2018.

העוני (שיעור העניים מכלל האוכלוסייה) תגדל ל-30% בגדה המערבית ולכדי למעלה מ-60% ברצועת עזה.⁴¹

לאור מצוקתה הכלכלית הגוברת וההנחה כי לאורך זמן עלולה הרשות לאבד את אחיזתה לא רק ברצועת עזה אלא גם בגדה המערבית, ב־17 בנובמבר 2020 הודיעה הרש"פ כי קשריה עם ישראל ישובו למתכונתם הקודמת לאחר נתק של כחצי שנה. בעקבות כך, ב־2 בדצמבר 2020 הודיע חוסיין א־שייח', השר לעניינים אזרחיים, שישראל העבירה לרשות את כל כספי הסילוקין שהצטברו בסכום של 3.768 מיליארד שקלים.⁴² דבר שיאפשר לה לשמור על גידעון תקציבי של 850 מיליון דולר גם ב־2020 ולא כפי שהיה צפוי להיות – כ־1.5 מיליארד דולר בלא כספי הסילוקין.⁴³ נראה שכספי הסילוקין יאפשרו לרש"פ להמשיך ולתפקד בטווח הנראה לעין. ואולם, לאורך זמן ולנוכח התמשכותו של משבר הקורונה לצד המשך גירול האוכלוסין המהיר⁴⁴ סביר כי הקיפאון הכלכלי ברש"פ והמשך תלותה המחולט במשק ישראלי יישארו ללא שינוי.

4.4. הפיצול בזירה הפלסטינית

למרות הפרגמטיזם הפוליטי שהצליח חמאס להפגין מאז ביסס את שלטונו ברצועת עזה ומסמך המדיניות המעודכן שפרסם במאי 2017 (שנועד בעיקרו לצורך שיפור הימיון של התנועה בעיני הזירה החיצונית), כארגון הוא עדיין מחויב להתנגד עקרונית לכל הברה בישראל. אמנת החמאס מ־1988 לא שונתה והארגון ממשיך

41 The World Bank, "Palestinian Economy Struggles as Coronavirus Inflicts Losses", 1 June 2020

42 לאחר קיזוז של 600 מיליון ש"ח כנגד הכספים שהרש"פ משלמת למחבלים אסירים, למחבלים משיחררים ולמשפחות המחבלים המתאבדים.

43 העברת כספי הסילוקין לרשות הפלסטינית תוך קיזוז תשלומי הרשות למחבלים הכלואים והמשוחררים: תמונת מצב, מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם האלוף מאיר עמית, 9 בדצמבר 2020 [https://www.terrorism-info.org.il/app/uploads/2020/12/H_301_20.pdf].

44 הגם ששיעור פריון הילודה בגדה המערבית ירד בשיעור ניכר, הוא עדיין הרבה מעל רמת התחלופה הבין־הדורית (2.1 ילדים לאישה) כך ששיעור הריבוי הטבעי של אוכלוסיית הרש"פ ימשיך לגדול בשיעור גבוה גם בעתיד הנראה לעין. על פי נתוני הרש"פ, ב־2020 שיעור הילודה הגולמי בגדה המערבית היה 27.5 ל־1,000 נפש, ואילו שיעור התמותה הגולמי היה 4.0, כך ששיעור הריבוי הטבעי היה 2.35% בשנה, כלומר הכפלת האוכלוסייה כל כ־30 שנה. ראו: PCBS, *Estimated Crude Death Rate in the State of Palestine by Region and Sex, 2017-2021*; *Estimated Crude Birth Rate in the State of Palestine by Region and Sex, 2017-2021*

לראות עצמו כחור החנית של המאבק המזוין בישראל.⁴⁵ אמנם, במסמך המדיניות המעודכן (מאי 2017) הסכימה החמאס לקבל את בלעדיות אש"ף בייצוג הפלסטינים ואף הביעה הסכמה למדינה פלסטינית בגבולות 1967 כתנאי של מימוש זכות השיבה והקמת בירה פלסטינית במזרח ירושלים, אולם מאידך גיסא, החמאס אינו מוכן להכפיף את כוחו הצבאי לרש"פ ודורש ייצוג הולם במסדרות אש"ף לצד בחירות חופשיות לנשיאות, לפרלמנט ולמועצה הלאומית הפלסטינית. גישתו הבסיסית של החמאס, שהותוותה עוד בסוף שנות ה-80 בידי מייסד התנועה, אחמד יאסין, מתבססת על הטענה שניתן לכונן דו-קיום לטווח של כמה שנים בין ישראל למדינה פלסטינית עתידית, אולם בלא הכרה הדרת ביניהן. במילים אחרות, התאמות את משנתה הרתית של התנועה, מדובר במצב זמני (הודנה) שתכליתו צבירת כוח עד לקידום מהלכים צבאיים רבי-עוצמה שיכריעו את ישראל ויאפשרו את מימוש החזון ארוך הטווח של מדינה פלסטינית על כל שטח פלסטין. חשוב לזכור כי בסופו של יום, החמאס רואה עצמו כאלטרנטיבה לרש"פ וכחלופה לדרגם החברתי והתרבותי הנוכחי במערכת הפלסטינית ומבקש להנהיגה.⁴⁶

חוסר ההצלחה להגיע להבנות בין החמאס לרש"פ גרם לכך כי בפועל, מאז יוני 2007, הפכה הזירה הפלסטינית לשתי זירות. רשמית, הרש"פ אמנם ממשיכה להתייחס לרצועת עזה כחלק אינטגרלי ממנה, אולם הלכה למעשה החמאס חולשת על הרצועה באופן עצמאי תוך ביטול מנגנוני הביטחון וסממני הריבונות של הרש"פ. החמאס מקיימת ממסר שלטוני ברצועה במקביל ובזיקה הדוקה למערך התנועתי העצמאי שלה שבמוקדו הזרוע הצבאית (גדודי עז אל-דין אל-קסאם) ומערך הדעוה ומנגנוניה האזרחיים של חמאס, המהווים חוליית קשר חשובה בינה לבין הציבור.⁴⁷ החמאס אינה חותרת להכריע בין היותה ממשל ותנועה, ולמעשה מבקשת לשמר את שתי ההוויות בו זמנית תוך שימור הזיקות ההדריות ביניהן.

מבחינת יציבותה, מצבה של חמאס ברצועה מורכב. מחד גיסא, היא שולטת ביד ברזל; היא הכוח ההגמוני המובהק מבחינה צבאית כאשר כל שאר הפלגים הצבאיים, ובראשם הג'יהאד האסלאמי, נחותים ממנה בעוצמתם, וברוב המקרים

45 מיכאל מילשטיין, 13 שנים להשתלטות חמאס על עזה: האם המציאות שנוצרה ברצועה הפיכה? (הרצליה: המרכז הבינתחומי, המכון למדיניות ואסטרטגיה, 22 (IPS) כינוי 2020); קובי מיכאל ועומר דוסטרי, "תנועת חמאס במתח שבין התמסדות מדינתית לבין המשך המאבק המזוין", ערכן אסטרטגי, כרך 21, גיליון 3 (אוקטובר 2018), עמ' 27-37.

46 מילשטיין, 13 שנים להשתלטות חמאס על עזה: האם המציאות שנוצרה ברצועה הפיכה? יוחנן צורף וקובי מיכאל, מאמצי הפיוס חמאס-פת"ח: סיכום שיח (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל-אביב, 2020).

47 מיכאל מילשטיין, מהפכה הירוקה: דיוקנה החברתי של תנועת החמאס (תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב, 2007), עמ' 125-134.

גם מתואמים עמה במהלכיה הצבאיים (מפעם לפעם נרשם חיכוך בין הצדדים כאשר אחד הפלגים נוקט מהלכים צבאיים מתריסים נגד ישראל הנתפסים בעיני חמאס כ"קו עצמאי מדי"). מבחינה ציבורית, החמאס מהווה כתובת בכל הסוגיות: סדר ציבורי, תעסוקה, תשתיות אזרחיות, שירותי חינוך, בריאות ורווחה וכו'. את עוצמתה ויכולת השפיעות שלה הוכיחה החמאס במהלך ארבע מערכות נגד ישראל (עופרת יצוקה, דצמבר 2008–ינואר 2009; עמוד ענן, נובמבר 2012; צוק איתן ביולי–אוגוסט 2014; ושומר החומות במאי 2021). מאידך גיסא, החמאס סובלת מבעיות יסוד קשות. הראשונה והחמורה מכולן היא המצוקה האזרחית המתמשכת מאז תפסה את השלטון הנובעת, בחלקה הגדול, מהסנקציות שהטילה ישראל על הרצועה ומאלה שהשית עליה אבו מאזן.

הבעיה הכלכלית-חברתית-פוליטית החמורה ביותר ברצועת עזה היא קצב גידול האוכלוסין. מאז השתלטה החמאס על הרצועה אוכלוסייתה גדלה מ-1.4 מיליון נפש לכדי כמעט 2.1 מיליון בסוף 2020, כלומר גידול אוכלוסין של קרוב ל-50% בתוך 13 שנים בלבד, קצב של כ-3% בשנה.⁴⁸ מכלל החברות הערביות המזרח-תיכוניות, שיעור הריבוי הטבעי ברצועת עזה הוא הגבוה ביותר. הגורם לשיעורי הריבוי הטבעי הגבוהים ברצועת עזה הוא שיעור פריין (ילודה) גבוה ביותר, 4.1 ילדים בממוצע לאישה,⁴⁹ לצד שיעורי תמותה גולמיים נמוכים ביותר כתוצאה ממבנה הגילים הצעיר כאשר 40% מהאוכלוסייה היא מתחת לגיל 14. פחות משלושה ילדים לאישה, עדיין שיעור הריבוי הטבעי ימשיך להיות גבוה ביותר עקב שיעורי תמותה גולמיים נמוכים ביותר לאור מבנה הגילים הצעיר – תופעת המומנטום הדמוגרפי. מחקר משותף של UNFPA וועדת השיכון במשרד ראש הממשלה הפלסטיני חזה שבשנת 2030 תעמוד האוכלוסייה הפלסטינית בתחומי הגדה והרצועה על כ-6.9 מיליון איש, וכ-2050 תגיע לכדי כ-9.5 מיליון.⁵⁰ כתוצאה מגידול האוכלוסין המהיר, מצוקת התעסוקה ברצועה רק הולכת ומחמירה, שכן קצב הגידול בהיצע מקומות העבודה אינו מרביק את קצב גידולה

PCBS, "Estimated Population in Palestine Mid-Year by Governorate, 1997-2021" 48
ראו גם את הציאות מפקד האוכלוסין הפלסטיני: אל-נתא'א' אל-אוליה לל-תעדאד אל-
עאם לל-סכאן ואל-מסאכן ואל-משאאא 2017 וראמאללה: אל-ג'האז אל-מרכזי לל-
אהצא' מרס 2017).

PCBS, "Dr Awad Presents a Brief on Palestinians in 2019" 49
לפי המחקר, בגדה המערבית צפויים להיות ב-2050 כ-4.7 מיליון איש וברצועת עזה 4.8
מיליון איש. ראו: פלסטין 2030 – אל-תעייר אל-דימע'דאפי: פרץ לל-תנמיה (בלא ציון
מקום הפרסום: דולת פלסטין/מכתב דא"ס אל-חזאא' – אל-לג'נה אל-ויטניה לל-סכאן
בשיתוף עם UNFPA, 2016).

של אוכלוסיית גיל העבודה. מצוקת התעסוקה, בעיקר בקרב הדור הצעיר, מהווה בעיני החמאס פוטנציאל מתמשך להתפרצות נגדה ונתפסת כאיום הקיומי המרכזי עליה. מפעם לפעם מתפרצת מחאה ציבורית על רקע המצוקה הכלכלית, אולם עד כה החמאס הפגינה תמיד את יכולתה למנוע את המחאה מלהפוך לגרסה של "אביב עזתי", בין היתר תוך תיעול הזעם הציבורי כלפי אבו מאזן או ישראל. בהקשר זה תצוין המחאה שהתפתחה בחורף 2019 ברצועת עזה על רקע אספקת החשמל הלא-סדירה. חלק מההפגנות לוו גם בביקורת נגד מה שתואר כאפליה במתן השירותים האזרחיים לטובת בכירי החמאס, אולם מגננוני החמאס פעלו במהירות ובעוצמה ובלמו את המחאה.⁵¹

המצוקה הכלכלית המתגברת מציגה בפני החמאס דילמה מרכזית: האם להמשיך ב"התנגדות" המהווה את סיבת קיומה, או שמא לרסנה ולהיות נכונים לוותרים בתחום הצבאי למען שיפור המציאות הכלכלית. החמאס, כך נראה לעת עתה, אינה מעוניינת להכריע ומנסה לשמר את שני הקלפים, גם כאשר המצב הכלכלי הולך ומידרדר. התסכול הכלכלי החריף בשנים האחרונות לאחר שאבו מאזן השית סנקציות כלכליות (קיצוץ שכר לגמלאי הרש"פ, קיצוץ בתקציב המופנה לרצועה מתקציב הרש"פ והפסקת העברת התשלומים לישראל בעבור טיפולים רפואיים) על מנת ללחוץ על החמאס לרכך את תנאיה בתהליך הפיוס הפנים פלסטיני.⁵² בפועל הוביל הדבר להתפתחות עוינות קשה של הציבור העזתי כלפי הממשל ברמאללה בטענה כי במקום לסייע להקלת המצוקה האזרחית הוא עור תורם להחרפתה.

נוכח מציאות זו, הפיצול הפנימי במערכת הפלסטינית רק מעמיק והולך ומלווה בשיח – בעיקר בישראל ובקרב גורמים אזוריים ובינלאומיים – לגבי האפשרות לכוון הקדרה אסטרטגית שתתבסס על הסדרים נפרדים עם הממשלים ברמאללה ובעזה, או כפי שהדבר התקבע בשפה העממית – "שלוש מדינות לשני עמים". בפועל, כאמור, נראה כי חמאס מעריפה שלא להכריע בין שני הקטבים. מצד אחד היא נמנעת מחיכוך צבאי מתמשך עם ישראל ופועלת לריסון יחסי של השטח, אולם מהצד השני היא מבהירה באופן חד-משמעי כי לא תסכים להכיר בישראל ולהגביל בצורה כלשהי את כוחה הצבאי במסגרת הקדרה מדינית ברצועת עזה. דחיית הבחירות, שתוכננו להיערך במאי 2021, מעמיקת בפועל את השסע הפנימי במערכת הפלסטינית. לפחות בטווח הנראה לעין וכל עוד אבו מאזן ממשיך לאחזו במושכות השלטון ברש"פ, נראה כי הסיכוי לקידום מהלכים שיאפשרו

51 עמר שאער, "חמאס תקור חמלה קמע ג'דידה פי ע'זה", 20 במרס 2019 [www.hrw.org].

52 ראו בהקשר הזה: "את'ר אלי'עקובאת אלתי תפרצ'הא אל-סלטה אל-פלסטיניה עלא קטאע ע'זה", 28 באוגוסט 2018 [www.masarat.ps].

איחוי של הפיצול הלאומי נמוכים, ובכלל זאת כמובן קביעה מחדש של מועד לבחירות או הקמה של מוסדות הנהגה משותפים לפת"ח ולחמאס. כלל הצדדים, במיוחד חמאס, מצויים בהמתנה לרגע עזיבתו של אבו מאזן את הזירה הפוליטית, דבר שלשיטתם יאפשר חידוש השיח לגבי מהלכי פיוס, ובראשם בחירות כלליות הנתפסות בעיני החמאס כאמצעי לביסוס מעמדה כמנהיגת המערכת הפלסטינית.

5. מדוע פָּסַח האביב הערבי על פלסטינים?

הדיון לגבי השראת האביב הערבי על הזירה הפלסטינית מעלה כמה תהיות: לכאורה, אך טבעי היה שהמערכת הפלסטינית – על התסיסה המתמדת ורוח המאבק הטבעיים בה – תהיה בין המנהיגות המרכזיות של גל המחאה העממי שסחף את המרחב הערבי מאז סוף 2010. הטלטלה ייצגה במהותה את כל מה שמייצגים הפלסטינים ואת היערים האסטרטגיים שאותם הם ניסו לקדם משך עשרות שנים: רומינגטיות של הכוח הציבורי ושל השאיפות העממיות האוטנטיות. בפועל, האביב הערבי פסח על הזירה הפלסטינית. הסופה שגרמה לערעור עמוק של הסדר הישן בחלק ניכר מהעולם הערבי הותירה חותם מוגבל על הפלסטינים. הדור הפלסטיני הצעיר חולק מאפיינים משותפים רבים עם השכבות המקבילות לו ביתר העולם הערבי: חלק יחסי גדול מכלל האוכלוסייה; השראה עמוקה של תרבות הרשת; מתח תרבותי בין הקטבים של המסורת והחזרה לדת לבין המשיכה למקסמי העולם המערבי, ובראשם אלה החומריים; התחזקות מעמד הנשים, הן בשוק העבודה והן במרחבים הציבוריים, למול הגישה השמרנית בנוגע למקומן בחברה; רתיעה מהאידאולוגיות ומהסיסמאות שבהן נופפו בעבר שליטי האזור; התרסה כלפי מקורות הסמכות הפוליטיים; ותחושות קשות של ייאוש ואכזבה נוכח רכישה נרחבת של השכלה, אך קושי לאתר מקומות תעסוקה הולמים לרמת השכלתם ולמיומנותם המקצועית, שלא לדבר על ציפיותיהם הכלכליות.⁵³

ואולם, למרות תנאי היסוד הכלכליים, התרבותיים והחברתיים ורוח המחאה וההתרסה שטבעה בדור הפלסטיני הצעיר, וחרף ההערצה הגלויה של התמורות שהנהיגו הצעירים ברחבי העולם הערבי, לא התהווה "אביב פלסטיני" במובן של יציאה עממית רחבה נגד הסדר הקיים. בגדה המערבית וברצועת עזה אמנם התפתח בשנים 2011–2012 גל מחאה זמני בהנהגת בני הדור הצעיר ובהשראת אירועי האביב הערבי, אולם הוא היה קצר ומוגבל בהשפעתו. מדובר היה בקבוצות

Michael Milshtein, "Sorry, You have been out of Bounds: A Profile of the 53
Palestinian Youth Generation", *Fikra Forum* (The Washington Institute), 24
May 2019

של צעירים ובני נוער, ובראשן אל-חראב אל-שבאבי אל-פלסטיני, שנשאו את סיסמת סיום הפיצול הלאומי ואשר מחאתן כוונה נגד הרש"פ והחמאס. באירועי המחאה בלטה במיוחד הסיסמה: "העם רוצה בסיום הפיצול" (אל-שבאבי יריד אנהא' אל-אנקסאם), ולא הסיסמה המוכרת ממדינות ערב אחרות – "העם רוצה בהפלת המשטר". קבוצות אלה פעלו בדרך כלל בכמה מוקדים ספציפיים (במיוחד הערים ראמאללה ועזה) תוך תיאום מוגבל בלבד ביניהן, ובלא מסגרת מאורגנת או אג'נדה סדורה. לפיכך, יכולת הגיוס וההשפעה שלהן הייתה מלכתחילה מוגבלת למדי.⁵⁴

כמה סיבות הביאו לכך שהאביב הערבי פסח על הזירה הפלסטינית:

- א. הפלסטינים עצמם טוענים כי הזירה הפלסטינית הייתה הסנונית הראשונה שבישרה על בואו של האביב הערבי. מבחינתם הם היו מופת לחיקוי עבור כלל העולם הערבי כאשר החל מהאינתיפאדה הראשונה (1987) הם הפגינו התרסה ויכולת התארגנות עממית והצליחו להניע את ההמון למאבק נגד הסדר הקיים, קרי השלטון הישראלי. לפי תפיסה זו, ההתרחשויות הדרמטיות במצרים, בסוריה ובתוניסיה לא היו מקור ההשראה לפלסטינים, אלא דווקא חיקוי של דפוסי התנהלות שנוצרו ועוצבו על ידי הפלסטינים עצמם. בעקבות כך, לא היה טעם ביציאתם לרחוב עם פרוץ האביב הערבי היות שהם כציבור כבר הפגינו את יכולתם לשנות מציאות באמצעות התארגנות עממית.
- ב. המצב שבו הייתה שרויה המערכת הפלסטינית עם פרוץ האביב הערבי. באותה התקופה הפלסטינים התאוששו מהשלכות האינתיפאדה השנייה ומשנים ארוכות של מאבקים קשים מבית ומחוץ שגרמו למספר רב של נפגעים, להרס תשתיות, לערעור המוסדות הלאומיים ולהתפתחות תופעות אנרכיה שאיימו לקעקע את הריבונות שהתבססה עם כינון הרש"פ. הפלסטינים אפוא היו מותשים עם פרוץ האביב הערבי, ובעיקר רוויים בספקנות לגבי סיכויי הצלחתה של עוד טלטלה פנימית בשיפור מצבם.
- ג. בקרב הפלסטינים רווחת הטענה שלפיה במצב הייחודי של המערכת הפלסטינית יש למקד את המאמץ במאבק הלאומי נגד ישראל, דבר שהפחית מהמוטיבציה לקדם מחאה מבית הן כנגד הרש"פ והן כנגד חמאס.⁵⁵

54 ראו בהקשר זה: אחמד ג'מיל עזם, אל-שבאב אל-פלסטיני: מן אל-חרכה אלא אל-חראב, 2018-1908 (אל-כירה: מסאראת, 2018), עמ' 83-110; Jacob Hoiglit, "The Palestinian Spring That Was Not: The Youth and Political Activism in the Occupied Palestinian Territories", *Arab Studies Quarterly*, Vol. 35, No. 4 (Fall 2013), pp. 343-359

55 Riman Barakat, "The Challenge of Democratic Transitions in the Middle East", *Palestine-Israel Journal*, Vol. 18, No. 4 (2013), pp. 53-58

ה. בהשוואה ליתר מדינות ערב, המערכת הפוליטית הפלסטינית היא ליברלית יותר והיא אפשרה לאוכלוסייה הפלסטינית לאורך השנים להביע מחאה ולהשפיע על תהליך קבלת ההחלטות. ואולם, היה זה במירה רבה תוצר של חולשה ומגבלות הרש"פ בהשוואה למשטרים רבי העוצמה ביתר מדינות ערב. נוכח המגבלות הבסיסיות שהוטלו על מנגנוני הרש"פ כנגזרת של הסכם אוסלו, גם כוח האכיפה שלה כלפי האוכלוסייה המקומית היה מוגבל. היו אמנם מפגני דיכוי שבאו לידי ביטוי במעצרים פוליטיים ובהגבלת חופש הביטוי וההתארגנות, אולם אלו לא הגיעו לממדים של המשטרים בסוריה, בעיראק, בלוב או במצרים.

ה. זמן קצר לאחר תחילת אירועי האביב הערבי הפלסטינים כבר יכלו לבחון את השלכותיהם וללמוד מלקחיהם. באמצעות הצפייה בערוצי הטלוויזיה, וכמובן דרך החיבור לרשתות החברתיות, הפלסטינים חזו בגורלן של המחאות העממיות שהידרדרו לכדי מלחמות אזרחים בלוב, בסוריה ובתימן. הם גם יכלו לצפות במצבה העגום של רצועת עזה – חציה השני של הישות הפלסטינית – שמאז השתלטות החמאס עליה ידעה כבר ארבעה סבבי לחימה נגד ישראל. כך, הפלסטינים, ובפרט הדור הצעיר, הבינו כי האביב הערבי אינו מגלם חלופה או פתרון-קסם לבעיותיהם, מבית ומחוץ.

השפל שאליו הידרדרו מדינות האזור בעקבות מחאת האביב הערבי המחיש לפלסטינים (בעיקר בגדה המערבית) כי למרות המצב הקשה שבו הם נתונים, ובמקרו המושך השליטה הישראלית, מצבם הוא בגדר "הרע במיעוט" בהשוואה ליתר עמי האזור הערביים. בעקבות כך, גם חלחלה ההבנה שערעור הסדר הקיים עלול להביא לאיבוד היציבות היחסית שהושגה בעשור האחרון. ברקע לכך עמדה, בין היתר, גם התנהלות אסטרטגית נכונה של ישראל שהשקיעה מאמץ רב בייצוב המציאות הכלכלית והאזרחית בגדה המערבית – מהלך שהעמיק את תפיסת מחיר ההפסד בעיני הציבור הפלסטיני בגדה המערבית ובמידה רבה היה חסימה המרכזית לכך שעד היום לא התפתחה אינתיפאדה שלישית.⁵⁶ לאביב הערבי היה אפוא תפקיד קוטבי מבחינת הפלסטינים: מקור להשראה מחד גיסא – ותמרור אזהרה מאידך גיסא.

6. שנת 2020: בסימן שפל לאומי רב-ממדי

השנים האחרונות, ובמיוחד 2020, מגלמות שפל מבחינת הפלסטינים בכמה מישורים: ראשית, נמשך הקיפאון העמוק בתהליך המדיני עם ישראל ונרמזה כי

56 מיכאל מילשטיין, "חירת השקט בגדה המערבית", צומת המזרח התיכון, כרך 10, גיליון מס' 4 (5 באפריל 2020).

הפלסטינים מתרחקים כל העת מהיעד של הקמת המדינה העצמאית: ישראל ממשיכה בתנופת בנייה בגדה המערבית,⁵⁷ המשנה הלכה למעשה את המציאות הגאוגרפית והדמוגרפית בלי שהפלסטינים יכולים לבלום את התהליך. שנית, הפיצול הפנימי רק הולך ומחריף. ואולם, נדמה כי מעל הכול מרחפת תחושת האכזבה של הפלסטינים מרחיקת הנושא שלהם מסדר היום הבינלאומי ואף הבין-ערבי.

תחושת המשבר הקולקטיבי הועצמה ב־2020 על רקע שתי התפתחויות נוספות: משבר הקורונה וכוונת הסיפוח של ישראל. ככלל, הפגיעה שהסב משבר הקורונה לכלל המערכת הפלסטינית מבחינה בריאותית הייתה מוגבלת יחסית ושני הממשלים הפלסטינים הפגינו יכולת טובה למדי בהשתלטות על המגפה ובאכיפת נהלים במרחב הציבורי. ואכן, למרות ההתפרצות המשמעותית ברצועת עזה והתפרצות מחודשת בגדה המערבית שיעור החולים ומספר המתים נותר קטן. הגורם המרכזי לכך הוא מבנה הגילים הצעיר של האוכלוסייה. ואולם, לצד הפגיעה המוגבלת בנפש, הסב משבר הקורונה נזק עז במישור הכלכלי, כפי שתואר קודם לכן.⁵⁸

הבחירות לנשיאות ארצות הברית נתפסו על ידי הפלסטינים כתקווה האחרונה שיכולה להושיעם מהשפל אליו הם נקלעו בשנים האחרונות. השיח הפלסטיני לא משקף, עד כה לפחות, אופוריה, אך יש בו תקווה להיפוך במגמה השלילית שאפיינה את הקשר עם ארצות הברית תחת ממשל טראמפ. בהקשר זה בולט כשיח התקשורתי והפוליטי הפלסטיני הדיון לגבי השינויים שעשויים לחול זמן קצר לאחר תחילת כהונתו של ביידן, ובראשם: חידוש רשמי של היחסים בין הצדדים, פתיחה מחודשת של הנציגות הפלסטינית בוושינגטון ושל הקונסוליה האמריקאית בירושלים, וכן חידוש הסיוע הכלכלי האמריקאי, ובמיוחד לאונר"א המצויה בגירעון עמוק. בטווח הארוך יותר, הפלסטינים מקווים כי גם יקודם לחץ על ישראל בנושא הבנייה בגדה המערבית. ניצחון ביידן סיפק אפוא "סולם" נוח ומכובד לרש"פ לירידה מעץ המשבר.

57 לפי נתוני הלמ"ס, מספר המתיישבים הישראלים בגדה המערבית ב־2019 עמד על 417,700 נפש שהתגוררו ב־126 יישובים כאזור (ללא מניין התושבים היהודיים בשטחי מזרח ירושלים, שמנו כרבע מיליון נפש), בהשוואה ל־127,800 יהודים שחיו בגדה המערבית ב־1995. ראו: למ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל-2019, לוח 2.7; למ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל-1996, לוח 2.5.

58 Michael Milshtein and Yoav (Poly) Mordechai, "Is the Wolf at the Gates this Time?: Addressing the Crisis in Israeli-Palestinian Ties?", *Fikra Forum* (The Washington Institute), 25 May 2020

7. מסקנות ומבט לעתיד

בסוף 2019 פרסם זיאד אבו זיאד⁵⁹ ביקורת נוקבת על הרשות הפלסטינית וקבע כי "נכשלנו בבניית המדינה מלמעלה למטה". לטענתו, הפלסטינים הכריזו על הקמת מדינה, מניפים את דגלה ושרים את המנונה, אולם הם כשלו בבניית מדינת חוק, בטיפול בבעיות הבסיסיות של האזרחים, ובראשן השגת ביטחון אישי ופרנסה. לטענתו, כל המשטרים הערביים מושחתים וכושלים, ובמשתמע מכך – גם הרש"פ. לדירו, יש לבנות את המדינה הפלסטינית מלמטה באמצעות הציבור.⁶⁰ בכך, אבו זיאד חוזר למעשה לכישלון הניסיון של סלאם פיאד לבנות את המדינה מלמטה, וזאת בשל סילוקו מתפקידו.

ואולם, בתנאי הפיצול בזירה הפלסטינית ובהיעדר שינוי ברפואי הפעולה ובאסטרטגיה למימוש היעדים הלאומיים, ניתן להעריך שגם הנהגה חדשה ואפילו מוסכמת של הרש"פ תתקשה לחלץ את המערכת הפלסטינית מן המצר. בנתונים הקיימים נראה שכל הנהגה פלסטינית שתחליט לשנות כיוון ולהתגמש בנוגע לנרטיב הפלסטיני תמצא עצמה למול ציבור פלסטיני שאינו בשל לשינוי מסוג זה, הן בשל הפיצול והמחלוקות האידאולוגיות והפוליטיות העמוקות בין שני המחנות העיקריים, והן מכיוון שבמשך שנות רור הרש"פ לא פיתחה תרבות של שלום ולא הרכשו הלבבות לקראת פיוס עם ישראל.

כדי לקדם שינוי של ממש, צריכה ההנהגה הפלסטינית להיערך לתהליך ממושך של שינוי תודעתי ופוליטי, במשולב עם פיתוח כלכלי ובניית מוסדות מדינה וחברה אזרחית. במקביל, תצטרך כל הנהגה פלסטינית להכריע בנוגע ליחסיה עם החמאס ולבחור בין פיוס, המנציח דואליות ומקבע "לבנוניזציה" של הזירה הפלסטינית, לבין איחוד השורות על בסיס מנגנון פוליטי מוסכם וההעדרה הברורה של תהליך מדיני על פני המשך המאבק המזוין. במידה שהרש"פ לא תצליח להפוך לישות מדינתית אחת בעלת מונופול על הפעלת כוח והדבקה בתהליך מדיני, לצד האצה של תהליכי בניית המדינה, תונצח חולשתה המבנית והתפקודית.

המשמעות המעשית של קריסת המפעל המדיני הפלסטיני היא הטלת האחריות על הנעשה בכלל המישורים, ובמיוחד זה האזרחי, על כתפיה של ישראל, באופן שיקרב את הצדדים לתרחיש של "מדינה אחת". הן לפלסטינים והן לישראל

59 זיאד אבו זיאד הוא עורך דין, עיתונאי בעל טור בעיתון אל-קורס, ופוליטיקאי פלסטיני. ב-1966 הוא נבחר כנציג ירושלים למועצה הלאומית הפלסטינית שבה כיהן עד 2006. הוא כיהן כשר לענייני ירושלים בקבינט הפלסטיני.

60 זיאד אבו זיאד, "פשלנא פי בנאא אל-דולה מן אעלא אלא אספל", אל-קורס, 27 באוקטובר 2019.

אין כל רצון ביום להגיע למצב כזה שמשמעותו, הלכה למעשה, היא "מדינת אחת" בלא זכויות אזרח לפלסטינים. ואולם, לאורך זמן, שני הצדדים עלולים למצוא עצמם מתועלים למציאות שכזאת, גם בלא רצונו של מי מהצדדים. היחלשות מתמשכת בתפקודה של הרש"פ, לצד הגברת הזיקות הכלכליות והתשתיות בין ישראל לבין הציבור הפלסטיני בגדה המערבית יביאו בנקודת זמן מסוימת בפועל למיזוג כלכלי כמו גם רמוגרפי (לאור הגידול המתמיד במספרם של הישראלים המתגוררים בתחומי הגדה המערבית) בין ישראל לגדה המערבית.

מבית, מתעורר סימן שאלה גדול סביב היום שאחרי אבו מאזן. היעדרו של אבו מאזן, מאחורני דור המייסדים של המערכת הפלסטינית המודרנית, צפוי כנראה לבשר על העמקת (ושמא על השלמת) הפיצול בין הגדה המערבית לרצועת עזה ועל פיצול הסמכויות שאותן מרכז כיום אבו מאזן (ראשות אש"ף, הפת"ח והרש"פ). בתרחישים חמורים עלול היום שאחרי להתאפיין במאבקים כוחניים בין מחנות בתוך הפת"ח על ירושת הנשיאות, בהתפתחות חללים שלטוניים, בהרמת ראש מצד החמאס, או בהתפרצות של מחאה ציבורית (כמיוחד בהנהגת הדור הצעיר) שיסרב לקבל המשך של הסדר הקיים גם לאחר היעלמותו של אבו מאזן.⁶¹ ואולם, אין הכרח שהיום שאחרי יהיה רווי זעזועים; הדבר תלוי במידה רבה בישראל. אין הכוונה למעורבות ישראלית במאבקי המחנות בתוך המערכת הפלסטינית, קל וחומר במאמץ להכתרת מלכים במערכת הפלסטינית (לישראל תקדימים היסטוריים כואבים בהקשר הזה). עם זאת, אסור שישראל תיקלע להתבוננות פסיבית על הנעשה במערכת הפלסטינית. ראשית, עליה לקדם מאמץ על מנת לשמר את מרקם החיים האזרחי המהווה אבן הראשה של היציבות האסטרטגית בגדה המערבית.

מאמץ מיוחד צריך להיות מופנה כלפי בני הדור הצעיר שמסתמן כי הוא אינו מתאפיין באותה נוקשות רעיונית כמו של הדור הקודם ומעוניין בקידום חברתי-כלכלי לצד קידום היעדים הלאומיים. הדור הצעיר עשוי להיות קשוב לרעיונות שייתנו מענה גם לסוגיות חברתיות-כלכליות ולא רק לסוגיות פוליטיות וביטחוניות. אימוץ מדיניות שכזאת עשוי לסייע לישראל לשמר יציבות בקרב הציבור (שלא מפגין עניין רב מדי בסוגיית היום שאחרי) גם אם יתפתחו במקביל משברים פוליטיים פנימיים חמורים. לצד זאת, על ישראל להיערך לבלית

61 מוכאל מילשטיין, "היום שאחרי" אבו מאזן כבר כאן, מבט על, גיליון 1415 (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל-אביב, 14 בדצמבר 2020). המועמדים הבולטים לרשת את אבו מאזן הם ג'יבריל רג'וב, מזכיר הוועדה המרכזית של הפת"ח; חסיין אישייה, השר לעניינים אזרחיים; ומאג'ד פרג', ראש המודיעין הכללי. גם מחמוד דח'לאן, מבכירי הרשות שגלה לאיחוד האמירויות, רואה עצמו מועמד לרשת את אבו מאזן.

תרחישים בעלי סיכון לביטחונה הלאומי ובראשם תפיסת השלטון כגדה המערבית בידי החמאס. ייצוב המערכת הפלסטינית ביום שאחרי אבו מאזן עשוי לתרום לחידוש הקשר בין הרשות הפלסטינית לישראל, קל וחומר התנעה מחודשת של התהליך המדיני.

בדצמבר 2020 מלאו עשר שנים למחאות האביב הערבי שהחלו בתוניסיה והתפשטו למדינות ערביות רבות אחרות. מחאות אלו הביאו להפלת המשטרים בתוניסיה, במצרים, בלוב ובתימן, למלחמות אזרחים בסוריה, בלוב ובתימן, ולזעזועים משמעותיים במדינות ערביות נוספות. בשנים 2018-2019 התרחשו גלי משנה של האביב הערבי בלבנון, באלג'יריה, בסודאן, במרוקו ובעיראק, שהובילו אף הם לשינויים פוליטיים. מגפת הקורונה בלמה, לעת עתה, את המשך המחאות, אך בה בעת החריפה עוד יותר את המצב הכלכלי של מרבית מדינות ערב, שממילא היה רעוע. מטרת קובץ מאמרים זה, שהוא המשך של הקובץ הקודם שלנו, הגל השלישי (כרמל, 2017), לבחון את ההשפעות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות של מחאות האביב הערבי בתום עשור, ובמיוחד את השלכות האירועים על יציבותן של מדינות ערב. המסקנה העיקרית העולה מפרקי הקובץ היא שבעולם הערבי הנוכחי, לצד מדינות לא יציבות, חלשות וכושלות, יש גם מדינות הנהנות מיציבות שלטונית ומחוסן כלכלי מהטובים בעולם.

פרופ' אלי פורח הוא נשיא האגודה ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א), מרצה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית וחבר ועד במוכון מיתווים - המכון הישראלי למדיניות חוץ-אזורית. פרסם וערך 13 ספרים ולמעלה מ-70 מאמרים בנושאי המזרח התיכון, יחסי ישראל-ערב ומדיניות החוץ של ישראל.

פרופ' און וינקלר הוא מרצה בחוג ללימודי המזרח התיכון והאסלאם באוניברסיטת חיפה. פרסם וערך עשרה ספרים ולמעלה מ-50 מאמרים בתחומי ההיסטוריה הדמוגרפית והכלכלית של המזרח התיכון המודרני.

0 2490050921 0
דאנאקוד 249-50921
מחיר מומלץ: ₪118

